

ІСТОРІЯ

В ШКОЛАХ
УКРАЇНИ

НАУКОВО-МЕТОДИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

4/98

ІСТОРИЧНА ОСВІТА: ЗМІСТ, ФОРМИ, МЕТОДИ

Віктор ОГНЕВ'ЮК
До питання про зміст історичної освіти _____ 2

ОФІЦІЙНА ІНФОРМАЦІЯ

Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Історія України. Всесвітня історія. 5—11 класи (нова редакція) _____ 6

Перелік навчальних програм, підручників і навчальних посібників для середніх закладів освіти з українською мовою навчання на 1998/99 навчальний рік _____ 27

МЕТОДИКА. ПРАКТИКА. ДОСВІД

Костянтин БАХАНОВ
Робота з обдарованими дітьми під кутом зору підсумків Всеукраїнської олімпіади юних істориків _____ 30

Раїса КУТОРІЙ, Валерій ДУБРОВСЬКИЙ
Урок, присвячений 50-річчю Загальної Декларації прав людини _____ 36

Олександр НАРОВЛЯНСЬКИЙ
Методичні поради до вивчення в курсі «Основи правознавства розділу «Державний устрій України» (9 клас). Продовження _____ 40

АРХІВИ РОЗПОВІДАЮТЬ

Вадим ЗОЛОТАРЬОВ
Харківський слід партизана (Невідомі сторінки біографії Героя Радянського Союзу Д. Медведєва) _____ 44

ІНФОРМАЦІЯ, ПОВІДОМЛЕННЯ

Юрій КУЗНЕЦОВ
Українські підручники вивчають у Німеччині _____ 49

Юрій КУЗНЕЦОВ
Монологічна і діалогічна структура підручника з історії та її вплив на демократичну поведінку учнів _____ 50

Показчик прізвищ авторів і статей, опублікованих у журналі в 1998 році _____ 54

АВТОРИ НОМЕРА _____ 56

ЗАСНОВНИК:
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ

Заснований у 1995 році
Виходить чотири рази на рік

Свідчення про державну реєстрацію
Серія КВ № 1837 від 19.01.1996 р.
Передплатний індекс 74644

№ 4 (10) 1998
ЖОВТЕНЬ—ЛИСТОПАД—ГРУДЕНЬ

Головний редактор
Катерина КРИЛАЧ
Редакційна колегія:
Віктор АНДРУЩЕНКО,
Людмила КАЛІНІНА,
Олег КРИЖАНІВСЬКИЙ,
Станіслав КУЛЬЧИЦЬКИЙ,
Тетяна ЛАДИЧЕНКО,
Фелікс ЛЕВІТАС,
Ольга МАЛІЙ,
Віктор МИСАН,
Віктор ОГНЕВ'ЮК,
Петро ПАНЧЕНКО,
Павло ПОЛЯНСЬКИЙ,
Федір ТУРЧЕНКО,
Ігор УСЕНКО,
Рафаель ШАМЕЛАНШВІЛІ,
Ганна ШВИДЬКО

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ
254070, Київ,
вул. Сагайдачного, 37, кімн. 305,
тел. 416-38-05

Видавництво «ПЕДАГОГІЧНА ПРЕСА»

Завідувач редакції
педагогічних журналів
Микола ЗАДОРЖНИЙ
Редактор і коректор *Лариса ЛУПІЙ*
Художник-дизайнер *Цезарій ГАНУШКЕВИЧ*
Технічний редактор *Лариса АЛЕНІНА*

Здано до набору 10.09.98. Підписано до друку 29.10.98. Формат 60x84/16. Папір офсетний. Друк офсетний. Умовн. друк. арк. 6,5. Обл.-вид. арк. 8,7. Наклад 1696 пр. Зам. 8-085. Ціна 8,36 грн.

Видруковано СМП «АВЕРС».
254214, Київ, пр. Оболонський, 36

Редакція приймає до розгляду статті в першому примірнику машинопису.
Рукописи не рецензуються і не повертаються.
Редакція зберігає за собою право редагування та скорочення статей без згоди автора, може публікувати статті в порядку обговорення, не поділяючи поглядів автора.

Віктор ОГНЕВ'ЮК

До питання про зміст історичної освіти

Останнім часом у центрі уваги засобів масової інформації та громадськості України є проблема шкільного підручника. Процес оновлення змісту шкільної освіти додає їй особливої актуальності. Тим більше, якщо мовиться про підручники з новітньої історії України. Власне нову історію України від най-давніших часів до сьогодення ще належить написати, подолавши фальсифікації, упереджене ставлення до подій та особистостей. Шкільний курс історії має розкрити як історію протистояння, так і історію єднання людей. Слід також усвідомлювати, що до завдань історії належать не тільки узагальнення конкретного матеріалу, а й безпосереднє відтворення істотних особливостей подій і явищ. Зрештою, необхідно збалансувати співвідношення в історичному процесі загального, особливого та одиничного. У зв'язку з цим виникає потреба розкривати історію України на тлі всесвітньої історії, бо вона ніколи не була відособленою. Події, як правило, відбуваються в загальноісторичному контексті.

Особливість історичної освіти полягає в тому, що, на відміну від академічної історичної науки, вона охоплює широке коло учасників. Так чи інакше, але історію вивчають практично всі, хто має справу з навчанням. Щоправда, тут також є свої акценти: у певні періоди головна увага приділяється стародавній історії, яка віддалена від нас рамками століть і тисячоліть. За інших умов і обставин звертається увага на новітню історію, але головним чином минувши-ну інших народів і країн.

У перехідні періоди, в епоху кардинальних трансформацій особливе місце посідає історія

свого народу, хроніка діянь попередніх його поколінь. Передусім це зумовлено тією обставиною, що часто історія корінного народу, державного етносу замовчувалась або спотворювалась з політичних чи ідеологічних причин. З початку 90-х років політична ситуація в Україні кардинально змінилася, що відразу ж позначилося на викладанні історії в школах та вузах, виході у світ історичних праць і підручників сучасних авторів, істориків минулих часів, представників української діаспори тощо. Зміни на краще очевидні, хоча спочатку багато хто почував себе розгубленим, адже водночас руйнувалися усталені стереотипи і звичні порядки. Насамперед це стосувалося панівної марксистської ідеології. Та це й не дивно, бо початок вивчення будь-якого курсу, передусім курсу історії, канонізувався положенням про те, що дана дисципліна базується на методології діалектичного й історичного матеріалізму, методи матеріалістичної діалектики. Водночас при розв'язанні ряду складних і гострих проблем сучасного суспільного розвитку виявилась обмеженість самої цієї методології. Аналіз історичних проблем підмінювався простим декларуванням. Внаслідок цього престиж історії стрімко падав, реалізм поступався місцем викривленому ідеалізованому уявленню про основні засади розвитку нашої країни в минулому. З другого боку, посилення дефіциту реалізму в розвитку суспільства примушувало найбільш широкі його прихильників замислитися над причинами лакування дійсності і можливістю їх подолання або заміною черговими ілюзіями. Тому не зовсім коректно звинувачувати в усіх бідах і прорахунках істориків та інших суспільствознавців, адже причини коріняться глибше і пов'язані не в останню чергу з порушенням демократичних методів керівництва та управління суспільними процесами, розвитком науки і культури.

Сьогодні історики вже не ті, що були три-чотири роки тому. Очевидно, що така динаміка зумовлена швидкоплинними соціальними процесами, різкими якісними змінами в суспільстві. Водночас дається взнаки звільнення від багатьох попередніх табу. Не можна, звичайно, стверджувати, що всі зміни в історичній науці йдуть їй на користь. Перехід від монолізму до діалогу і плюралізму нерідко призводить до очевидної дезорієнтації істориків, викликає світоглядні коливання, які зовсім не сприяють вирішенню нових складних завдань.

За таких суперечливих умов у викладанні історії відбулися кардинальні трансформації, пов'язані насамперед з переходом до викладання історії України як пріоритетної дисципліни. В умовах утвердження незалежності України це цілком виправдано, проте, як нерідко в нас відбувається, одні крайнощі змінилися другими. Протилежні оцінки відомих історичних подій викликали розгубленість та світоглядну невизначеність серед широкого загалу.

Стосовно викладання історії в школах та вузах, то авторам програм і підручників сьогодні важливо визначитися передусім у змістовному плані, особливо з тем, що були і залишились дискусійними.

Тут потрібні надзусилля представників різних теоретичних спрямувань для досягнення виваженого балансу тих чи інших дискусійних історичних проблем.

Стосовно ж історії як навчального предмета, то не слід забувати і про особливі прийоми та спеціальні методи викладання.

Адже останні не тотожні методам наукового вивчення, вони складніші, бо повинні співвідноситися не тільки з матеріалом, що вивчається, але й з особливостями процесу навчання. Викладач апелює не до історичного матеріалу з метою пізнання його, а до мислення, сприйняття цього матеріалу. Він передає вихованцю готове пізнання і має це робити не механічно, як річ перекладається з місця на місце, а як свічка, яка запалюється від іншої.

Викладання історії — один з важливих засобів виховання, де найважливіше знати, з ким маєш справу і як краще цю справу зробити. Вітчизняну історію не можна викладати у вузах так, як у школах, і навпаки, хоча наукова мета і там, і тут однакова. Тому іноді дивує, що автори, готуючи програму з історії для школи, намагаються нібито підтягнути її до вузівського рівня. Школярі, на їхню думку, мають аналізувати, наприклад, методи історичної науки (порівняльно-історичний, синхроністичний, ретроспективний тощо), що, мабуть, все ж є прерогативою викладання історії у вузі.

Бажано, щоб курс історії привернув учнів та студентів до пізнання законів і обставин історичного процесу, але, з другого боку, не варто ставити це за головну мету викладання історичних дисциплін. Викладач повинен розуміти, що, як би він не прикрасив зображані історичні явища, вони залишаються туманними картинками, які рухаються по екрану. Не маючи можливості розкрити перед учнями закульісну механіку цього руху, викладач нерідко змушений представляти історичну панораму у вигляді простої ілюстрованої казки. На перший погляд здається, що викладати історію не дуже складно, головне знати матеріал і у певній послідовності його подавати школярам. Насправді таке викладання історії мало

чого навчить, бо факти мають властивість швидко забуватися, тож і ефективність такого навчання мізерна. Проте, якщо курс історії незаполітизований і незаідеологізований, він дає значну користь тому, хто його прослухав. З цього приводу В. Ключевський писав: «Історія, твердять ті, хто не навчався історії, а тільки філософствував про неї і тому нею нехтував, нікого і нічого не навчила. Якщо це навіть і правда, то це зовсім не стосується історії як науки: квіти не винні у тому, що сліпий їх не бачить. Але це і не правда: історія вчить навіть тих, хто в неї не вчиться: вона їх ПРОВЧАЄ за неосвіченість і нехтування. Хто діє поза нею або всупереч їй, той завжди врешті-решт пошкодує про своє ставлення до неї. Вона поки що вчить не того, як жити за нею, а як учитись у неї, шмагає своїх нерозумних і лінивих учнів, як шунок карає ненажерливих або необачних гастрономів, не повідомляючи їм правил хорошого харчування, а тільки даючи відчуття помилки їх у фізіології і спокушення їх апетиту. Історія — це влада: коли людям добре, вони забувають про неї і свою благодійність приписують самим собі; коли їм стає погано, вони починають відчувати її необхідність і цінити її благодіяння».

Зрозуміло, чому донедавна до викладання історії було негативне ставлення. Насамперед це було зумовлено тим, що викладачі історії самі не були переконані в достовірності історичних фактів. Відомо, якою була інтерпретація суспільних явищ у недалекому минулому: позитивну оцінку можна було дати лише тим явищам, які чітко вписувались у досить вузькі рамки марксистсько-ленінського світогляду. Соціальні феномени дискусійного чи сумнівного порядку теж потрібно було розглядати з позицій зазначеного світогляду та панівного «принципу партійності».

Шкільна й вузівська історія — це своєрідна квінтесенція історичної науки. Викладання її потребує наукової популяризації, мистецтва коментаря, методичної інтерпретації, технологічної конкретики тощо. Історична наука мала б бути підґрунтям для цього. На жаль, історія як наука взагалі, історія України зокрема, не дає поки що міцного фундаменту викладачеві. Особливо складно досягти успіху нині, в час розброду, хитань, світоглядних коливань. Преса, історична публіцистика, орієнтовані на сенсаційність, вносять свою лепту в розкитання світоглядних засад, утвердження світоглядного нігілізму, викликаючи зневагу у все і вся, формуючи своєрідний світоглядний вакуум.

Нелегко було викладачеві в попередні десятиліття, коли панував монополізм в історії, окреслений рамками тоталітарної доктрини, а ще точніше — інтересами правлячої еліти. Однак і сьогодні легше не стало.

Утвердження свободи та багатоманітності дає змогу об'єктивніше висвітлити історичні події та факти. Проте відсутність злагоди, схильності до компромісу, серед представників історичної науки не дають змоги викладачеві більш-менш правильно зорієнтуватись у численних недавно відкритих історичних фактах, що спливали на поверхню, будучи прихованими, табуованими в попередні десятиліття.

Викликає подив гонитва за західними зразками у викладанні історичних дисциплін. Зокрема, некритично були сприйняті теоретичні розробки, пов'язані з тестуванням учнів та студентів. Формулювання завдань викликало свого часу справедливі нарікання у багатьох викладачів та їхніх вихованців. Неоднозначність запитань важко було оцінити в балах, адже тестування, як правило, розраховане на механічне відтворення фактичного матеріалу.

лу. Однак запитаємо себе, чи це є найважливішим у процесі навчання, чи, може, доцільніше навчити учнів ефективно працювати з довідниками, каталогами, критично осмислювати інформацію? Та й чи потрібно знати всі дані замість того, щоб оволодіти методами, за допомогою яких можна ці дані швидко здобути, а вихованців краще навчати концептуального мислення?..

Отже, непродумане запозичення західного досвіду навчальної підготовки призвело до суперечливого результату, ще раз засвідчивши, що потрібно виважено, як писав Т. Шевченко, «чужому навчатись».

Крім зазначеного, на викладачів історії чатує ще одна небезпека, на яку особливу увагу звертають шкільні вчителі. Мовиться про те, що серед найскладніших проблем викладання історії особливе місце посідає синхронізація у викладанні всесвітньої та вітчизняної історії.

Потрібно, не вдаючись до крайнощів, поєднати засвоєння національних і загальнолюдських історичних цінностей. Саме тому виправданим може бути викладання історії України в контексті всесвітньої історії (чи навпаки — це вже як кому подобається).

Таким бачив викладання історії М. Грушевський, який зазначав, що: «Історія свого народу і свого краю вказує роль і місце даного моменту в історичнім розвитку свого краю і народу: значення й вартість тих чергових досягнень, які стоять в даній хвилині, з становища історичної традиції й історичного розвою сих потреб і вимог. Історія всесвітня..., даючи відповідний масштаб для об'єктивної оцінки її змісту, запобігає переоцінити сих національних інтересів, заслуг і обов'язків з становища загального процесу — остереігає від переборщень в національнім егоцентризмі: від надмірної переоцінки своїх на-

ціональних вартостей, заслуг і інтересів. В епоху інтенсивного національного будівництва такі корективи проти гіпертрофії національного самовеличання і виключності дуже потрібні й на їх треба звернути увагу й нам в даний момент. Зовсім не бажано нашій країні дістати покоління національних Нарцисів, хвалькуватих і самозалюблених, до затрати всякої об'єктивності».

Однією з типових вад вітчизняних підручників з історії України є недостатність, а то й відсутність у багатьох з них методичних умов і дидактичних засад засвоєння передбачених навчальною програмою понять.

Сучасний підручник неодмінно своїм обсягом має відповідати сумі понять і термінів, вивчення і засвоєння яких є обов'язковим. Заощадження текстового викладу, поєднане з яскравим стилем оповіді, є наріжним каменем для створення справді сучасного в широкому розумінні підручника. Автори мають уникати розмаїття словосполучень до певного терміна (наприклад, до категорії «культура» вживаються вирази на кшталт «матеріальна культура», «духовна культура», «національна культура», «етнічна культура» тощо).

Ще однією важливою умовою є уникнення спокуси застосування складних і громіздких наукових дефініцій без попереднього ознайомлення учнів з фактами, що узагальнюються. За інших обставин реальною є загроза, що вивчення учнями вітчизняної історії зведеться до спонування їх до догматичного, шаблонно-схематичного і, зрештою, формального, механічного запам'ятовування (причому на досить короткий час) певного обсягу інформації. Про виховне значення вивчення минушини свого народу тоді взагалі не може бути й мови.

При написанні шкільного підручника з історії України не можна забувати, що методика

викладання історії в загальноосвітньому навчальному закладі ґрунтується на певних етапах формування понять. У найзагальнішому вигляді це передбачає, що спочатку в підручнику мають бути наведені й узагальнені факти, а лише потім даватися їх визначення. Насамперед підручник повинен допомогти учневі створити образну картину історичної події чи явища. Зокрема, вивчаючи утворення й устрій Української держави Б. Хмельницького, учням треба ознайомитися, працюючи з підручниками, із сумою історичних фактів, що характеризують цю державу: історична постать Б. Хмельницького, його оточення, причини й перебіг Національно-визвольної війни, традиції державотворення українського народу. І лише потім у підручнику виокремлюються суттєві ознаки історичного явища, прикладно до нашого випадку: політичний режим, адміністративний устрій, структура органів державної влади, державна символіка тощо.

Логічним завершенням викладу матеріалу в підручнику буде визначення власне поняття, закріплення за допомогою проблемних запитань і завдань його сутності з метою формування вміння застосовувати нове поняття для пізнання наступних у часі історичних подій і явищ.

Результативний підручник або посібник для школярів не повинен ототожнювати завдання «чистої» історичної науки з покликанням шкільного курсу історії України. Перенесення підходів, характерних для написання академічних праць чи навіть вузівських підручників, на терени книговидавництва для школи призводить до невмотивованої переобтяженості, недоступності, нецікавості, а звідси — низької педагогічної ефективності таких підручників. Принцип «чим більше — тим краще» протипоказаний підручнику для загальноосвіт-

нього закладу, оскільки дає зворотний ефект.

Сьогодні фахівці з методики викладання історії наголошують на таких основних вимогах до підручника з історії:

1) урахування часу, місця й педагогічної доцільності запровадження історичного поняття (дати, факту), виходячи зі структури історичного матеріалу, що вивчається, та вікових особливостей учнів;

2) логічне впорядкування у тексті підручника фактів і понять з урахуванням набутих учнями знань, умінь і навичок та програмового матеріалу, який вивчатиметься далі;

3) неодмінне пояснення нових і складних понять;

4) побудова методичного апарату таким чином, щоб учень отримував не готові рішення проблемних завдань, а спонукався до їх самостійного (під керівництвом учителя) пошуку;

5) уникнення, особливо стосовно проблематики ХХ ст., категоричності й однобарвності в оцінці історичних осіб, подій, явищ і фактів, а тим більше — нав'язування автором своїх оцінок і переконань;

6) яскравість викладу матеріалу, оскільки саме цей компонент часто слугує мотивацією до вивчення вітчизняної історії.

Сучасний шкільний підручник з історії України має бути

«відкритим», тобто повинен заохочувати учнів до використання інших джерел інформації. Він має бути своєрідним інструментом у процесі навчання, допомагати відчувати історію й стимулювати її подальше вивчення. Підручник повинен показати, що знати «як і чому» так само важливо, як «знати, що» у певний час відбулася важлива для долі українського народу подія. Для того, щоб учневі досягти цих знань, підручник має містити різноманітні завдання і вправи. З огляду на це варто заохочувати школярів читати свої підручники з критичним прицілом і ставити під сумнів трактування певних подій чи персоналій.

Останнім часом спостерігається значний технічний поступ у галузі випуску навчальної літератури. Сьогодні школи мають можливість, що правда, не завжди мають кошти, вибирати зі значного числа різних навчальних матеріалів. Однак тут є досить серйозні проблеми, пов'язані насамперед з ціною на цю продукцію. Звісно, підручник з історії, насичений кольоровими світлинами, графіками, картами і т. п., має привабливий вигляд, але це неминуче збільшує його роздрібну ціну. Підвищення ціни, у свою чергу, позначиться на купівельній спроможності за-

кладів освіти та батьків учнів.

По суті сьогодні всі фахівці, причетні до освіти, поставлені життям перед дилемою: або використовувати один добре виданий, але дорожчий підручник, або ж послуговатися книжками нижчої поліграфічної якості, проте дешевшими. Напевне, найдоцільніше було б досягти такого стану речей, коли на ринку будуть і ті, і ті. Єдина пересторога — зниження ціни не повинно позначитися на науково-методичному рівні підручників з історії (як власне й інших).

Очевидною є необхідність дотримуватися при підготовці підручників ряду вимог: повага до всіх, без винятку, народів і культур; обережність у підходах до чинників перетворення світу і суспільства; розгляд людини як частини соціального організму, складної суспільної системи; «олюднення» історії; самоцінність індивідуального і свобода волі; дотримання пропорційності та співпричетності; забезпечення єдності; терпимість і методологічна вимогливість.

Ці вимоги допоможуть уникнути негативних наслідків моноідеологізму, і разом з тим, з їх допомогою стане можливим урахування інтересів різних соціальних груп, розгляд суперечливих історичних виявів, розуміння певної зацікавленості у викладанні історії.

Підстав для песимізму немає

Тривалий час люди сподівалися зустріти на Марсі «братів по розуму». Проте відтоді, як там побували американські міжпланетні станції «Вікінги», надія змінилася глибоким песимізмом. Фізичні умови «червоної планети» виявилися набагато суворішими, ніж вважали доти, і вкрай несприятливими для життя.

Однак англійський дослідник Артур Міллс вважає, що такі категоричні висновки робити поки що зарано. На його думку, результати аналізів ґрунту були невтішними тому, що «Вікінги» сідали в марсіанських пустелях, де майже безперервно лютують піщані урагани неймовірної сили. Вони тривають

іноді місяцями, а швидкість вітру сягає 500 кілометрів на годину! Тому в марсіанських пісках внаслідок безперервного тертя піщинки мають виникати потужні електричні заряди, згубні для всього живого. (Останнє Міллс довів експериментами.)

Марсіанські живі істоти англійський учений радить шукати в інших районах планети, зокрема поблизу крижаних полярних «шапок». Адже там під час тривалого полярного дня (він, як і на Землі, триває майже півроку — а марсіанський рік удвічі довший від земного) температура трохи вища від нуля, а полярні льодовики, що розтають, зволожують ґрунт. За таких умов цілком мож-

Цікаво знати

ливо, що поблизу марсіанських полюсів існує така собі своєрідна «тундра», де влітку непогано почуваються не лише мікроорганізми, а й, цілком імовірно, якісь рослини та тварини. Міллс припускає також можливість існування «оаз» марсіанського життя у вулканічно активних районах «червоної планети». Адже там вулканічне тепло й органічні сполуки, що їх у чималій кількості викидають вулкани під час вивержень, створюють зовсім непогані умови для розвитку бодай найпростіших живих істот.

За матеріалами журналу
«Людина і світ»